

Szófelidézés elakadásokban

Békési Imre egyik ötletes „leçon de textes”-jében azt mutatja be, hogy a szöveg – egész pontosan a hír – hogyan változik meg az összetevő kijelentések beépítettségi sorrendjének átforgatásával ugyanazon a megnyilatkozáson belül (vö. Békési Imre: 1986, 103–105). Természetesen tágabb értelemben szerkezeti változatok eltérő választásairól van szó azzal a következménnyel, hogy a szöveg mint információ értelmezési tartománya más lesz. Legfőképpen azáltal, hogy a tényállás leírásában az oksági összefüggések és a komponensek hírértékviszonyai módosulnak. A hatás forrása az, hogy az eltérő szerkezetek szükségszerűen más és más információs–kognitív–kultúraspecifikus utalásokat tartalmaznak. Ez a háttér azonban nemcsak felidézhető, hanem a szövegalkítás irányító tényezője is. Sőt a szövegalkotás folyamatának indító pontján ebből a hátérből szerveződnek maguk a komponensek is. Mi történik azonban akkor, ha a fogalmi összetevőket a spontán közlés folyamán a közlő nem éri el, mert „nem jut eszébe” a megfelelő lexikai egység vagy kifejezés? Minden lehetséges eszközzel keresésbe kezd, hogy ráakadjon a hiányzó elemre. A keresés eredményességét kézenfekvően csak a megfelelő stratégia garantálhatja, vagyis valamennyi mozgósítható információs ösvény végigpásztázása. A kereső stratégiát és működését köz- és a személynevek felidézési kísérletének folyamatain illusztráljuk.

A jelenség mindennapos: nem jön a nyelvünkre a megfelelő szó vagy az illető neve. Ha a késztetés erős, a mozgósítás teljes lesz, minden hadrafogható eszköz igénybevételével (vö. a *Szezám, tárulj!* mesei motívumot). A probléma tárgyalásának – Freudig visszamenőleg – jelentős előzményei vannak (l. legutóbb Huszár Ágnes: 2004, Szépe Judit: 2005). Jelen megközelítésünk azonban művelői jellegű, mint a maga témájában Békésié. Fő kérdésünk az, hogy (i) a felidézés folyamatában, azaz a lehívási kísérletek sorrendjében melyik lépésben milyen tartalmú információs tartományt célzunk meg, és hogy (ii) a sorrend egyenes vonalú előrehaladást jelent-e az elérendő célszóhoz, vagy véletlenszerűen, (tév)utak váltogatásával, visszalépésekkel halad a végső soron helyes találatig.

Az alábbi példákat vesszük, két – akadémiai képzettségű – középkorú közlőtől. Az adatok egymásutánja a keresés állomásainak sorrendjét jelenti. (Az utolsó lépés az összeállításban mindig a célszó.)

1. (i) [...gar...] – (ii) [yš-õ:] ... *Le rire* – (iii) *sikeres francia filozófiaprofesszor Párizsban* – (iv) *Hervé* – (v) *Lamartine* – (vi) *Herrçre* – (vii) (*Henri*) *Bergson*;

2. (i) *gepárd* – (ii) *gibbon* – (iii) *gnu* – (iv) *muflon*;

3. (i) *teljesen* [...] – (ii) *teljesen elszaporodott* – (iii) [...] *elhatalmasodott* – (iv) [...] *szét/elszóródott* – (v) *teljesen elharapódzott*;

4. (i) [nem] *teszt* – (ii) [nem] *hipotézis* – (iii) *symbol*.

A szófelidézés lépéseinek magyarázatában elsősorban azt igyekszünk feltárni, hogy a keresés egyes állomásain a rendszer melyik szintjét mozgósítja a közlő, merre halad tovább, illetőleg visszafelé.

1. példánk valamennyi közül a legösszetettebb. (i)-ben csupán a szegmentális szint kerül a képbe: egy lexikailag amorf alakzat tűnik fel, amely csak a fonotaktikai jólformáltság feltételeinek felel meg. Elemei mindazonáltal utalnak a célszóra, amennyiben a mássalhangzók a célszó elemei is, habár nem azokban a fonotaktikai pozíciókban, ahol a célszó szent a helyük lenne. (ii) a lexikális szintet választja, mégpedig egy a közlő szakmájában ismert

kutató, *Husson* francia fonetikus teljes vezetéknevét találva el; ezzel valójában részlegesen mozgósítva van a kognitív–kulturális háttér is, amely azután a (iii) és a (iv) útkeresésben kizárólagossá válik. (ii)-ben azonban nem marad néma a fonológiai összetevő sem, hiszen a téves alak ismétli a célszó fonémáinak egy hányadát, szótagszámát és jórészt szótagképletét is. (A közlő magyar anyanyelvű, így az eredeti francia névben szereplő /s/ számára lehetségesen hosszú, tehát ambiszillabikus, ennél fogva a teljes alak két zárt szótagot tartalmaz, akár a célszóban, mármint ahogy az utóbbit – szintén „magyarosan”, [berkson]-nak – ejti.) A lényeges újdonság mégis a műveltségi ismeret akcióba vonása: a szerző nagy népszerűséget szerzett művének a címe, eredeti nyelven, hozzákapcsolódik a fonológiai képlethez. (iv) *Hervé* tétovázó megisméltése a (iii) szerinti stratégiának, soványabb kulturális hozammal, de nem veszítve el a fonológiai támpontokat, noha újdonságként mindössze két szegmentumot azonosít, /ɛ/-t és /r/-t. (Megjegyzendő, hogy /r/ valójában már megvolt (i)-ben is.) A dráma (v) felvonásában új távlat nyílik, a morfolexika bevonásával. A *Lamartine*, amely szintén megzendít kultúrtörténeti áthallásokat, érzékelhetően „extralexikális”: a [la], vagyis a virtuális francia névelő belépése a szintagma kategóriájának felel meg inkább, mint a szóéneknak. Ez egyben homályos utalás arra, hogy a keresett név valamiképpen eltér a szokványos francia vezetéknevek szerkezetétől, és ebben az értelemben az „idegenszerűség” képzetét járulékos információként szintén magában foglalja. Emlékezzünk a *Bergson* német etimonjára. (vi)-ra nincs magyarozatunk. Kétségkívül rögzíti az eddig kibányászott fonológiai információt, esetleg tovább közelíti a szegmentális sorrendet a célszóéhoz, de nem ad újat az előző két lépésben szerzettekhez, és még csak kulturális háttérutalásokat sem fedeztünk fel benne. Elgondolkodtató a szókezdő néma /h/ feltűnése, aminek egyetlen lehetséges magyarozata az, hogy a keresés tárgya tulajdonképpen a teljes név, és akkor /h/ valójában az *Henri* keresztnév jelzése a felidézés előszobájában. Összességében tapasztalataink egy sejtést lobbantanak föl: a műveltetnek lehetnek kifáradásos tünetei, üresjáratok, amelyeknek talán egyetlen funkciója a korábbiak rögzítése, mintegy összefoglalva, bár helyenként esetleg el is rontva az addigiakat. (Egy ilyen hipotézist azonban csak pszichológusok tudnának megerősíteni, akik mindig mindennel tisztában vannak.)

2. esetünk céltárgya a *muflon* ('csigásan csavarodó szarvú vadjuh', *Ovis musimon*) képzete, amelyet az élőhely, életforma és az állat mozgására vonatkozó fogalmi információk egészítenek ki. (i)-ben aligha több, mint a *genus* felidézése történik meg, néhány kiegészítéssel talán a *differentia specifica* komponensek köréből az ún. asszociatív jelentés-összetevők közvetítésével ('gyorsaság', 'nem háziállat' stb.). Talán több pusztán esetlegességnél, hogy a szótagszám egyezik a célszóéval, és a szókezdő onset optimális, akárcsak a *muflon*-ban, valamint hogy egy másik fonotaktikai pozícióban szintén bilabiális mássalhangzót kapunk, /p/-t, igaz, nem szókezdeten, de onset helyzetben. Ha így van, egyszerre van mozgósítva a fogalomkészlet és a fonológiai állomány. A (ii) fokozatban egyeduralmú a fonológia, a kísérleti megoldás a lexikai vonatkozásból csak az egyetlen, nem sokat mondó fogalomjegyet, a tág jelentéskörű 'emlős' szemémát őrzi. A szótagszerkezet ellenben jól rímel, és a szóvég megegyezik a célszóéval. Nyilvánvaló azonban a diszharmónia a jelentés tekintetében. Ennek korrigálására történik próbálkozás (iii)-ban. A közlő fogyatékos állattani ismeretei a *gnu*-t hozzák be. A kínálat fonológiailag számalmas módon alkalmatlan. De nem különb a helyzet jelentéstanilag sem: majdnem szó szerint „szarva közt a tögyét”. A hottentotta eredetű szó a dél-afrikai szavannák tehénilopszerű lakóját jelöli (*Conochaetes species*), az ÉKSz nem is tartja számon; a közlő pedig amúgy is legfeljebb a pilisi vagy a bakonyi erdőig jutott el. A lépés mégsem teljesen ismeretlen. A feltételezés ugyanaz, mint amelyet már láttunk: a korábbiak megerősítése, talán éppen a legkényesebb, -kétségesebb szegmentális összetevőkben. Megvan az /u/ és a nazális mássalhangzó, amelyek a közlő kiindulásának szilárd pontjai; a vesztesség – és ez talán most nem is olyan fontos mozzanat – nagy, a szótagszám és -szerkezet

elkallódott. (Azért, mert az valahol már megvolt, így nem kell törődni vele? Ismét pszichológust kell hívni.) A példa lépéseinek van egy nem jegyzett pontja is, a kísérlet átmeneti feladása, egy fajta gondolkodási szünet. A célszó ennek a háttéréből bukkan elő, mintegy váratlanul.

3. példánkban az elakadást (i) jelzi, amely egy szerkezet első tagját, a módosítót írja ki. (ii) az első olyan lexikai lehvívás, amely a fogalmi közelítést jelzi, egy nagyon általános igei jelentéskategória egyedi felidézésével. Ez a jelentéskomponens következetesen ismétlődik (iii)-ban és (iv)-ben, és összességében a 'kiterjedés' képzetének foglalata; a (ii)-beli továbbrtelmezése végső soron az 'elemisméltés', (iii)-ban az 'intenzitásnövekedés', (iv)-nél pedig 'egy esemény részfolyamatainak ismétlődése' specifikáló közelítést ismerhetjük fel. Megjegyzendő, hogy a szóba kerülő igék közös alaktani–jelentéstani tulajdonságokat mutatnak: mindhárom csak harmadik személyben használatos, mindhárom intranszitiv, mellesleg az első kettő mediális, a harmadik passzív tő, aspektusa szerint valamennyi folyamatos. Arisztotelész öröme, mert ez a hasonlóság arra mutat, hogy a közlő működően létezőként tételezi műveletével az absztrakt kategóriákat. A fonológiai elemzéssel kevés dolgunk van. Mindegyik változat tele van a szegmentális elemek ismétlődésével; emellett a tövek kizárólag labiális magánhangzót tartalmaznak, sőt a szóalakok a célszóig egymáshoz viszonyítva végig moratartóak. A fonológia és a lexikon szintjén a keresés harmonikus párhuzamban halad előre.

4. megidézett esetünk azt van hivatva illusztrálni, hogy a keresés lehet vegytisztán „egyvonalú”. Itt csak a kognitív dimenzió jut szerephez. Fonológiai információt az adatközlő egyáltalán nem vesz igénybe, hiszen a lépések sorozatában sem a szegmentális állomány, sem a szótagszám, sem a szótagszerkezet nem mutat összefüggést. Úgy tűnik, vannak esetek, amikor egy kis elemszámú, fogalmilag egynemű halmaz, jelen esetben a tudományos kutatás általános fogalmi kelléktára, megengedi a korlátozott eszközhasználat luxusát.

Megfigyeléseink az alábbi következtetéseket teszik lehetővé. (i) Elakadásban a szófelidézés művelete több nyelvi–kommunikációs rendszerszint adataira támaszkodik. A rendszerszintek által kínált lehetőségeket nem (feltétlenül) egyszerre, egyazon lépésben használja fel. (ii) A művelet folyamán visszalépések és újraindítások történnek, lehetségesen a rendszerszintek váltakozó igénybevételével, illetve egyesek kizárásával. (iii) A sikeres felidézés mindig egyetlen nyelvi adatot eredményez, variánsai nincsenek. (A kép persze nem teljes. De maradni akartunk a példák tanúságánál és tanulságainál.)

Végül a leszűrtek alapján – 5-ben – tegyünk egy enyhén szólva is merész kísérletet. Próbáljuk meg mintegy laboratóriumi körülmények között generálni az elakadást és a szófelidézés menetét. Érdeemes pályatársunk nevét keressük:

5. (i) *sikeres nyelvész, távol a tudományos közélet vásári forgatagától és talmi csillogásától* – (ii) *Csongrádi* – (iii) *Szegedi* – (iv) *Vékási* – (v) *Békési Imre*.

Az (i) tétel nem szorul magyarázatra, a kísérlet ihletője a kulturális–tudománytörténeti információ. (ii)-ben a fonológiai képlet megfelel a szótagszámát tekintve, de nem kifogástalan a szótagszerkezet, valamint hibádzik a szegmentumsorozat az /n/ jelenléte miatt, /ʃ/ helyett /tʃ/- találunk, de nem a megfelelő fonotaktikai pozícióban, és a hangrend sem a célszóé. Viszont a zöngés veláris tartja magát, éppen a célszó képletének megfelelő pozícióban. Morfolexikai szempontból a helyzet jobb, földrajzi névhez /i/ melléknévképző csatlakozik. (iv) visszalépés–rögzítés: távolodás mutatkozik a hangrend tekintetében és a jelentésjegyek egy részében. (Voltaképpen *Vékás Lajos* neve idéződik fel, az azonosító analógia kulturális háttérére magyarázatul I. az (i) kísérleti lépést.) Megmaradt a morák száma (ii)-nek megfelelően, a szótagszerkezetben közelítés van, de a magánhangzó-harmónia tökéletlen. De a menet

lényegében ugyanaz a végpontig, mint valóságos, 1. példánknál. Utána viszont már célhoz értünk.

Megismételjük, pusztán fikcióról van szó, kettős értelemben. Nem tudjuk tárgyilag igazolni, hogy a keresés lépései 5. esetünkben valóban ezek lettek volna. Másrészt, Békési Imre nevét nem felejtjük el.

Szende Tamás – Szépe Judit

Hivatkozások

Békési Imre (1986): A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó: Budapest.

Huszár Ágnes (2004): Nyelvbtlások – hibás találatok a mentális lexikonban. *Beszédgyógyítás* 15/1: 48–64.

Szépe Judit (2005): Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, idôskorúaknál és mindennapi nyelvbtlásainkban. *Beszédgyógyítás* 16/1: 32–74.